

FATİMƏ İBRAHİMOVA
ADU

Rəşid Behbudov
fatimaibrahimova1@gamil.com

NİTQDƏ PROSODİK KOMPONENTLƏRİN VƏHDƏTİ

Xülasə

İntonasiya cümlələrin və intonasiya qruplarının formalaşmasına, “cümlənin kommunikativ tipinin müəyyən edilməsinə, danışanın fikir və münasibətinin ifadəsinə xidmət edir. Tonun və cümlə vurğusunun hərəkəti sintaqmın intonasiya strukturunun əsas səciyyəsinə təşkil edir. Hər bir sintaqm ya enən, ya da qalxan tonla qurtarır. Uzun cümlələr, bir qayda olaraq, sintaqmlara – intonasiya qruplarına bölünür. İntonasiya qruplarının bölgüsü cümlənin mənasından, qrammatik quruluşundan və danışığın üslubundan asılı olur. Hər bir intonasiya qrupu müəyyən struktur elementlərdən ibarət olur. Cümlə vurğusu cümlədə bir və ya bir neçə sözün digərlərinə nisbətən enerji qüvvəsinin nisbi çoxluğu ilə qabardılaraq nəzərə çarpdırılmasıdır. Cümlə vurğusunun ən adi növü sintaktik vurğu növüdür. Sintaktik vurğu növü cümlədə əsas nitq hissələrinin, bir qayda olaraq, vurğulu, köməkçi nitq hissələrinin isə vurğusuz olmasını nəzərdə tutur. Temp cümlələrin və onun bir hissəsi olan intonasiya qruplarının nisbi tələffüz sürətidir. Tembr səsin xüsusi rəng çalarları olub, danışanın emosional vəziyyətini (razılığını, narazılığını, kədərini, sevincini və s.) göstərir. Cümlə bir və ya bir neçə sintaqmdan, yaxud intonasiya qrupundan ibarət ola bilər. Mənaca bölünməz olan, nisbi fikir bitginliyi ifadə edən cümlənin bir sintaktik və ritmik-melodik parçası sintaqm adlanır. Lakin, bəzən bir sintaqm bir cümləyə də bərabər ola bilər, yaxud bir cümlə bir və ya bir neçə sintaqmdan ibarət ola bilər. Fonetik cəhətdən hər bir sintaqm müəyyən intonasiya strukturu ilə xarakterizə olunur. Tələffüz zamanı əsas tonun yüksəkliyinin, intensivliyin, temp və tembrin əlaqəli dəyişməsinin mürəkkəb birliyi intonasiya adlanır.

Açar sözlər: tələffüz, məna qrupu, nitq, vurğu, heca, cümlə.

Dillərin təsirində fonetik hadisələrə münasibət baxımından dilçilər fonologiyanın iki müxtəlif tətqiqat obyektini fonometika və prosodiyanı bərabərləndirirlər. Bununla əlaqədar dini fonologiya ünsürləri və ya vahidləri iki qrupa fonomenlərə və prosoderlərə ayrılır. Birincilər seqment vahidlər ikincilər isə supraseqment vahidlər adlanır. Ümumiyyətləri porojedemləri (vurğu, ton, intonasiya, həcmi səsərin kəmiyyəti) öyrənən sahə supraseqment fonetika adlanır.

Nəzəri cəhətdən fonomatik və prosodik hədlərin fərqlənməsi bir o qədər də cəmin deyildir. Çətinliklər prosoderik vasitələrin dəqiq öyrənilməsi, onların həm fiziki-akustik həm də, funksional mahiyyətlərinin tədqiq zamanı özünü göstərir. Doğrudan da, bu və ya digər danışan hər kəs sait və samitin nə olduğu məlumdur [1, s. 64].

‘Prosodiya’ anlayışının əhatə dairəsini dəqiqləşdirmək asan deyildir. Dilçilik elmində dilin səs sisteminin tədqiqi zamanı yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi adətən seqment elementlər istiqaməti elementlər sırasına aid eilərsə supraseqment vahidlər sırasına davamlığı aid fonelərin davamlığından daha çox olan nitq vahidləri daxil edilir ki bu vahidlər də mahiyyət etibarilə fonelərdən iridirlər. Lakin, fonemlərdən iridir. Dedikdə ehtiyatlı olmağ lazımdır. Çünki, fonemdən ibarət olan diftonqlara triftonqlara heç cür prosodik vahid demək olmaz. Bu baxımdan fonologiya kəmiyyət anlayışını özü də qismən prosodiya anlayışını tərkibinə daxil olur. Çünki bu və ya digər heca uzunluğu varsa belə halda məsələ prosodiya baxımından

öyrənilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, intensivliyin özü də analogi şəkildə həm fonetik həm də prosodik sahəyə aid edilə bilər. Belə ki, söhbət əgər samitlərin intensiv tələffüzə görə qarşılamasından (oppozisiyasından) gedirsə biz fonometika ilə intensivliyin vurğu şəkildə reallaşmasında danışanda prosodiya ilə üz üzə gəlirik. Vurğunun özündə prosodiya münasibəti o qədər də aydın deyildir. Dünya dillərinin bəzində o cümlədən ingilis dilində vurğu prosodiyə səciyyə daşıyır. Bu cür dillərdə vurğu ilə prosodiyə uzunluq arasında bilavasitə əlaqə mövcud olur. Dilçilər vurğudan məsələni məntiqi vurğudan danışdıqda ilk növbədə onun ayrı-ayrı və nəzərə çəpdirici funksiyasını qeyd edir və intonasiya sahəsi kimi təqib edirlər. Bu səbəbdən bəzi tədqiqatlarda məntiqi vurğu termini əvəzinə intonasiya vasitəsilə ayırma termini də işlədilir.

Prosodik vahidlər və ya prosodemlər fonemlərə nisbətən daha az dərəcədə ixtiyaridirlər. Məsələn, intonasiyanın ən adi formalarında belə ciddi linqvistik çərçivəyə salmaq vahid sistem halında öyrənmək mümkün olmur. Fonematika az sayda vahidlərdən ibarətdirsə nitq parçalarını xarakterizə edən prosodiya daha zəngin çox şəkili və müxtəlif aspektlidir[4, s. 71].

Nitqin prosodiyası dedikdə müxtəlif nitq parçalarını-hecanı sözü müxtəlif dərəcəli ritmik vahidləri hökm-fəzanı və kontekstik müəyyənləşdirən onların bitkinliyini və spesifikliyini xarakterizə edən temp səs tonunun yüksəklik və intensivlik dərəcələri nəzərdə tutulur. Hökm və fəzanın prosodiyası və ya intonasiyası dedikdə eyni fonetik hadisə nəzərdə tutulur. Fəzanın prosodiyası müxtəlif məqsədlər güdür. Sintaktik məntiqi-predikativ frazofərqləndirici üslub fərqləndirici modallıq yaratmaq və s.

Prosodik vahid və vasitələr məhz fəzanı yaxud hökmü ayrı-ayrı hissələrə parçalanmasında uyğun şəkildə öyrədilməlidir. Başqa sözlə desək hər bir nitq parçasının özünə məxsus prosodik keyfiyyətləri vardır və bu keyfiyyətlərdə həmin nitq parçaları ilə vəhdətdə tədqiq edilməlidir.

Nitqin ən kiçik parçası hecadır. Heca ən kiçik tələffüz vahidləridir. Nitq nə qədər yavaşdılsada onun aydınlığına nə qədər çox cəhd edilsə də hecadan o yana parçalanmır. Vurğu hecanın əsas prosodik əlamətidir onun maddi linqvistik ifadəsi heca düzəldən saiddən ibarətdir. Bəzi dillərdə hecalar özlərinə məxsus ton parametrləri ilə xarakterizə olunurlar. Məsələn bəzi dillərdə hər bir heca ton yüksəkliyi və ya metodik ahəngin müəyyən çalarlıqları ilə səciyyələnilir.

Nitqin həcmə daha iri prosodik vahidi ritmik qurupduki o da bir neçə hecadan (vurğulu və vurğusuz) ibarət olur. Ritmik qrupların bir-birini izləməsi nitqin ritmik quruluşunu əmələ gətirir. Ritmik qrupun prosodik parametrləri həm linqvistik həm də qeyri-linqvistik faktorlarla bağlıdır[5, s. 42].

Ritm nöqtəyi-nəzərindən ingilis dilində məna qrupu musiqili taktına bənzər ritmik qruplara bölünür. Məna qrupunda vurğulu hecaların sayı qədər də ritmik qruplar olur. Ən kiçik(minimal) ritmik qrup yalnız bir vurğulu hecadan ibarət olur. Məsələn , Yes You want here.

Bir çox böyük(maksimal) ritmik qruplar bir vurğulu hecadan və ya daha vurğusuz hecalardan ibarət olur. Məsələn, It's a very lovely day[2, s. 26].

Adi nitqdə vurğunun hər bir ardıcıl cütü arasındakı vurğusuz hecaların sayı nəzərə cərpacaq dərəcədə fərqlənir. Vurğulu və vurğusuz hecaların əvəzlənməsini müəyyən mütəzəmliyi ölçü ilə tələb olunan nəzmdə ritm asanlıqla müşahidə edilə bilər. Nitqin ritmi musiqinin ritmindən daha sərbəst və elastik olduğu üçün nitqdəki təkrar olunan vəzinin, taktın mütəzəmliyi yalnız təqribi xarakter daşıyır. Vurğulu hecalar məna qrupunun strukturasının imkan verdiyi qədər zaman daxilində sürətdə bölüşdürülür. İngilis dilinin ritminin əsas qaydaları aşağıdakılardır:

1. Məna qrupunun vurğulu hecaları bir-birinə mütəzəm vaxt (zaman) intervalllarında izləyirlər. Yalnız çox uzun ritmik qruplarda çoxlu vurğusuz hecalar olarsa mütəzəmlik ciddi müşahidə edilmir.

2. Bir çox ritmik qruplar vurğulu hecalı olur. Yəni vurğulu heca ilə başlayır. Məna qrupunun içində yaranan vurğusuz hecalar özlərindən əvvəlki vurğulu hecalara yanaşma meyilində olurlar ki bunlarda bir az əvvəl yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi enklitizalar yaradırlar: yalnız ilkin vurğusuz hecalar həmişə gözlərindən sonrakı hecalara yanaşmaqla prolitikalar yaradırlar.

3. Vurğulu hecalar arasında yerləşən vurğusuz hecaların sayı nə qədər çox olarsa bir o qədər də daha sürətlə tələffüz olurlar. İlkin vurğusuz hecalar həmişə sürətlə tələffüz olunurlar.

4. İlkin vurğusuz hecalar həmişə sürətlə tələffüz olunur.

5. Hər bir məna qrupunun özünə məxsus ritmi var ki bu ritimlər də cümlənin digər məna qrupları ilə müqayisədə semantik əhəmiyyətin dərəcəsiindən asılı olur [6, s. 54].

Səs tembr-intonasiyanın keyfiyyət komponentidir. Bu komponent müxtəlif cümlələrinin və məna qruplarının tələffüz edilməsində nitqə emosional çalarlıq verir. Bu nitq prosesində müxtəlif səs keyfiyyətlərinin akustik ifadəsidir. Səs tembr danışana sevinc, kədər, qəzəb qorxu pərişanlıq sevgi nifrət və s kimi emosiyaları ifadə etməkdə kömək edir. Səs tembrinə həmçinin müəyyən mənada səs ucalığına aid etmək olar. Tembr vasitəsilə müxtəlif insanların səslərini ayırd etmək olar. Tembr emfatik intonasiya üçün xüsusi olaraq əhəmiyyətlidir. Belə ki tembr nitqinin hiss-heca həyəcan çalarlıqlarının yeganə ifadəsidir.

Pauza (fasilə) intonasiyanın mühüm tərkib hissələrindən biridir. Danışq vaxtı nitq parçalarının arasındakı zaman qırıqlığı kimi meydana çıxan pauza akustik cəhətdən səs fiziooloji cəhətdən isə tələffüzün kəsilməsi kimi izah edir. Puzaya belə bir tərif vermək olar; mənalı səsəlməni fasilələr halında təzə təzahür edən növünə pauza deyilir [3, s. 84].

Pauzanın bir sıra vəzifələri vardır. O müxtəlif sintatik vahidlərin (həmcins üzvlər, xitablar, ara sözlər və ara cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri baş və budaq cümlələr və s (biri-birindən ayırmasına və sərhədləndirilməsinə xidmət edir. Lakin bu onun yeganə vəzifəsi deyilir. Pauza eyni zamanda sözlərin bir-birinə münasibətini bu münasibətin səciyyəsinə müəyyənləşdirir.

Pauzanın emfotik nitqdə ekspressiv çalarlıqları da vardır. Onun vasitəsilə müxtəlif hissi münasibətlər (təəccüb, kədər, sevinc və s (ifadə oluna bilər. Semantik vəzifədə pauzanın əsas funksiyalarındandır. Pauzanın yerini dəyişdikdə məna da dəyişir. Bunu misallarla izah edək. Məsələn; 'One of the travellers', says Mr Michael Collins', was calm'

Əgər biz yuxarıda verilmiş cümlədə iki dəfə pauza etmiş olsaq onda cümlə aşağıdakı kimi tələffüz olunacaq: One of the travellers ; (says Mr Michael Collins (was calm'.

Bu cümlə dilimizə belə tərcümə olunacaq;

"Səyahətçilərdən biri"- deyən cənab Maykl Kollinz davam etdi-təmkimli idi."

Lakin biz həmin cümlədə pauzanın yerini dəyişsək və yalnız bir pauza etməli olsaq onda cümlə aşağıdakı kimi tələffüz olunacaq:

One of the travellers says (Mr Michael Collins was calm.

Əgər biz bu cümləni dilimizə tərcümə etsək tamamilə başqa bir mənada cümlə alınacaq:

Səyahətçilərdən biri deyir ki cənab Maykl Kollinz təmkimli idi.

Və yaxud da başqa bir misala müraciət edək. Məsələn,

A . Would you like tea /or coffe

B. Would you like tea or, coffe

Yuxarıda verilmiş sturukturlu cümlələrdən birində bu zamandan istifadə olunmuşdur. Lakin ikinci cümlədə heç bir pauzadan istifadə edilməmişdir. Əgər birinci cümlədə iki içki növündən yalnız birinin seçimi bildirirsə ikinci cümlədə bundan fərqli olaraq ümumiyyətlə içki istənilib-istənilməməsi nəzərdə tutulur. Bu cümlələr ana dilimizə də müxtəlif cür tərcümə olunurlar. Məsələn.

A Çay istəyirsiniz, yoxsa kofe?

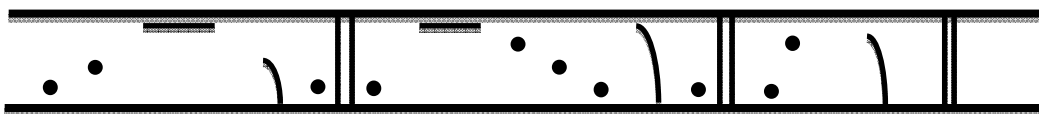
B Çay və ya kofe istəyirsinizmi?

Bu isə bir daha sübut edir ki, pauza mənalı səslənmənin bir növüdür, və nitq ayını parçalarının bitkinliyini təmin edən mühüm vasitədir.

Pauza öz müddətinə görə:

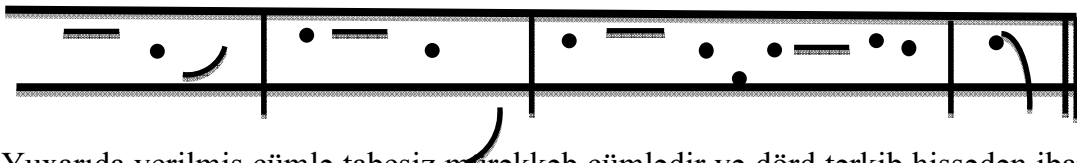
1. böyüyür (uzun)
2. kiçik (qısa)

Böyük pauza müəyyən mənada bitmiş bir fikir ifadə edən nitq parçasıdır. Böyük pauzaları *tam pauzalar* kimi də adlandırmaq olar. Çünki tam pauzalar ayrı – ayrı, yəni müxtəlif cümlələr arasında işlənir. Bu pauza sintaqmlararası pauzadan daha uzundur. Və cümlənin sonunda iki şaquli xətlə (II) göstərilir. Məsələn, Mr. 'Broun's, study. II His 'telephone is 'ringing II He is 'aut II.

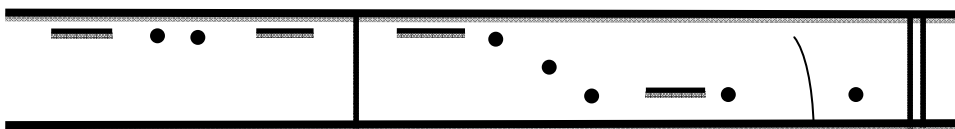
Yuxarıda verilmiş cümlələr biri digərindən asılı olmadığı üçün hər bir müstəqil cümlədən sonra tam pauza işlənmişdir.

Sintaqmlararası kiçik (qısa) pauzalar orta uzunluğa malik olurlar. Tonoqramda olan bir şaquli xətlə (I) göstərilir. Məsələn (we 'Sit and, tolk I or 'listen to the, wireless I or 'read I)

Yuxarıda verilmiş cümlə tabesiz mürəkkəb cümlədir və dörd tərkib hissədən ibarətdir. Lakin bu tərkib hissələr olmadığından və biri digərindən asılı olduğuna görə və nəhayət tərkib hissələr bitkin fikir ifadə etmədiyi üçün yarımçıq fikir bildirən bu nitq parçalarından sonar kiçik (qısa) pauzalar işlənmişdir.

Bundan başqa ingilis dilində çox qısa pauzalar da vardır ki, bunlarda cüzi olaraq hiss olunan sintaqmlararası pauzalardır və tonogramda şaquli dalğavari xətlə göstərilir. Məsələn This is a 'picture 'painted by an'ancient 'artist II.

1. Buray qədər deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, pauzalar da intonasiyanın digər komponentləri kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Pauza eyni zamanda nitq axınında həll edici rola malikdir və bəzən də emosional çalarlıqda yaradır. Başqa sözlə desək, pauza nitqin mənalı ifadəsi, təcəssümüdür [2, s. 54].

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B., 1984.
2. Dikuşina O. English Phonetics. M., 1965.
3. Roach P. English Phonetics and Phonology. C., 2000.

4. Sokolova M. Теоретическая фонетика английского языка. М., 1996.
5. Vassilyev V. English Phonetics. М., 1980.
6. Zeynalov F. Introduction to English Practical Phonetics. В., 2003.

Ф.Ибрагимова

Единство компонентов просодики в речи

Резюме

Данная статья посвящена ключевой характеристике произношения в современном английском языке. Интонация в английском языке – это совокупность определенных характеристик предложения, которые являются обязательным признаком устной речи. Основные составляющие интонации в английском языке – это мелодика речи (тон), ритм, темп, тембр голоса, фразовое и логическое ударение. Ритм – это чередования смысловых отрезков речи, ударение всегда выделяет самое главное, важное слово в смысловом отрезке. Мелодика речи – это чередование повышения и понижения тона голоса. Именно благодаря интонации в английском языке мы можем сделать нашу речь эмоционально богатой – выразить удивление, расстройство, негодование, восхищение и много другое. Интонация сложное единство высоты, силы, тембра и темпа в речи являющееся одним из главнейших средств выражения значения высказывания. Каждая синтагма (стало быть и предложение) в живой речи в интонационном отношении оформлена по заданию содержания определенным, типичным для данного языка, образом. Именно интонация и придает определенную степень смысловой ,законченности как синтагме, так и предложению. В каждом предложении есть свой смысловой центр. При помощи интонации и выражается этот смысловой центр. Интонация оформляет, организует предложение как таковое, выделяет его смысловой центр и выражает коммуникативный тип предложения таким образом, интонация выполняет определенные синтаксические функции. Экспрессивная функция силового компонента — выделять слова в предложении, выражать степень их значимости. Экспрессивная функция мелодического (высотного) компонента — выражать коммуникативную направленность предложения, его модальность в широком смысле. Силовой и высотный компоненты имеют и организующую функцию: определенные ритмико-мелодические соотношения являются одним из основных признаков синтагмы и предложения. Тембральный и скоростной компоненты характеризуют предложение в эмоциональном отношении.

Ключевые слова: произношение, смысловая группа, речь, ударение, слог, предложение.

F.İbrahimova

The Unity of the components of prosodic in speech

Summary

The article deals with the key characteristics of the pronunciation in modern English. Intonation is a complex unity of variations in pitch, sentence stress, tempo, rhythm and timbre. This greater prominence is achieved by a combination of the following means. By uttering the stressed syllables with greater force of exhalation and with greater muscular tension. Markedly changing the pitch level or pitch direction with which the stressed syllable is pronounced. Pronouncing the stressed syllables longer than they would be pronounced when unstressed. Pronouncing the vowel of a stressed syllable without changing its quality. Sentence-stress serves to single out words in the sentence according to their relative semantic importance. Speech melody and sentence-stress are the most important components of intonation. Because it is chiefly thanks to them that the meaning of a sentence can be expressed. Their close interconnection manifests itself, among other things, also in that the last stressed word in a sense-group or sentence contains the significant change in pitch. The pitch component of intonation, or melody, is the changes in the pitch of voice in connected speech. Rhythm is the recurrence of stressed syllables at relatively regular intervals of time in an intonation group. Sentence stress or the force component of intonation is the greater prominence of one or more words among other words in the same sentence. Speech tempo is the relative speed with which sentences and intonation groups are pronounced in connected speech. It is because of the intonation we can make our speech emotionally rich – expressing surprise, upset, resentment, admiration etc.

Key words: pronunciation, sense group, speech, stress, syllable, sentence.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 25.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nailə İbrahimova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.